

Aleksandra Kučeković

Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive.¹

¹ U tekstu se prezentuje deo rezultata istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Registar kulturne baštine Srba u Hrvatskoj*, pod pokroviteljstvom SKD "Prosvjeta", Zagreb.

Sudbina imovine Srpske pravoslavne crkve u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, na prvom mestu njenih hramova i pripadajućih crkvenih zgrada, često je jugoslovensku, a potom i srpsku historiografiju interesovala kao sekundarna sastavnica sprovođenja opšteg antisrpskog projekta NDH. Veoma je mali broj specifičnih studija posvećenih ovom problemu, a još je manje metodološki precizno i potpuno naučno korektno profilisanih pristupa u njima.² Posledično, još uvek ne postoje sasvim jasne identifikacije posebnih motiva, institucionalne organizacije i rezultata rušenja ili devastacije pravoslavnih crkava u prve dve godine nakon uspostave ustaškog režima u Hrvatskoj. Opšti ideološki okvir uništavanja Srpske pravoslavne crkve kao institucije u NDH nakon 1941. historiografski je ipak temeljno rasvetljen, prvenstveno zahvaljujući obilju dokaza koje pružaju sačuvani izvori.³ Međutim, izvori za rasvetljavanje fenomena rušenja crkava znatno su oskudniji i dominantno spadaju u kategoriju danas teško proverljivih, a u pojedinostima često i kontradiktornih zabeleženih individualnih svedočanstava. U hrvatskim arhivskim institucijama, u istraženom i publikovanom materijalu, dokazi o sistemu i logistici NDH u poduhvatima rušenja pravoslavnih crkava takođe nisu ni sistematični, a samim tim ni sistematizovani. Veoma važan primer posledičnih nejasnoća svakako predstavlja (ne)postojanje specijalizovane državne institucije, tzv. Ureda za rušenje pravoslavnih crkava, aktivnog tokom 1941. pa do aprila 1942. Iako posredni izvori navode čak i adresu te institucije u Zagrebu, kao i ime njenog upravnika,⁴ ostaju sas-

-
- 2 Knjiga D. Davidova, *Totalni genocid: Nezavisna država Hrvatska 1941–1942*, Beograd 2013, predstavlja najobimniju dosada objavljenu monografsku studiju ovog fenomena.
 - 3 Literatura koja se direktno ili posredno bavi ovim pitanjem je veoma obimna. Za potrebe pisanja ovog teksta korišćene su studije J. Мирковића, *Страдање Српске православне цркве у Независној држави Хрватској*, Beograd 2016, A. Стојановића, “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945.”, *Balkanica* XLVIII (2017), 269–287, te P. Пилиповића, *Ореоли и сенке: Расправе из историје Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Beograd 2016.
 - 4 O Uredu za rušenje pravoslavnih crkava prvi piše V. Novak još 1948, objavljeno u: V. Novak, *Magnum Crimen. Pola vjeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986, 694–695, a potom detaljnije i D. Davidov, *Totalni genocid...*, 35–40, 169, sa starijom

vim neistražena pitanja organizacije, efikasnosti i raspona kontrole nad događajima na terenu koje je taj Ured mogao imati. Terenska istraživanja, iako sprovedena, u novije vreme teško se probijaju kroz tamni plašt ponovljenog talasa uništavanja hramova SPC u ratu u Hrvatskoj 90-ih godina prošlog stoleća. Pojedinačni detaljnije poznati slučajevi stvaraju sliku o rušenjima pravoslavnih crkava u NDH kao fenomenu bez sumnje primarno nošenom institucionalizovanom i besomučno propagiranom nacionalnom i verskom mržnjom, ali i kao procesu koji je često bio haotičan, zavisn od lokalnih prilika i raspoloživih sredstava pre nego od centralizovane organizacije i jasno definisanog sistema delovanja. Pljačka i ekonomska dobit lokalnih ili sa strane pristiglih grupa ili pojedinaca neretko su bili presudni faktori za nestanak neke crkve, blagosloveni državnom afirmacijom zločina i krovnim projektom zatiranja sećanja. Jednokratni zahvat u problem rasvetljavanja ovog fenomena u ovom tekstu ponuditi će, kao najznačajniji rezultat, uvid u razmere neistraženog i nepoznatog, ali i u nepotpunu pouzdanost podataka u dosada objavljenim istraživanjima.

“Ukratko izloženi problemi u istraživanju rušenja pravoslavnih crkava u NDH prisutni su u punoj meri i na posebnom versko-upravnom području Pakračko-slavonske eparhije. U geografskom smislu, reč je o području tzv. zapadne Slavonije, naziva neslužbenog karaktera, ali odgovarajućeg jer se u najvećoj meri poklapa s jurisdikcionim rasponom pomenute eparhije. Selekcija jedne upravne jedinice SPC za istraživanje rušenja hramova ima i dodatnu logiku; jednu grupu prvih istraživača ovog fenomena nakon Drugog svetskog rata činili su upravo sveštena lica SPC, koji su rezultate istraživanja prezentovali po posebnim eparhijama na području Hrvatske.”⁵

literaturom i izvorima. Iako se delatnost Ureda u srpskoj istoriografiji ovim smatra dokazanom “van sumnje” (A. Stojanović, *A Beleaguered Church...*, 278), nijedan originalni dokument s pečatom tog Ureda i potpisom njegovog upravnika, a kojim se naređuje rušenje i/ili određuju postupak i učesnici rušenja neke pravoslavne crkve, do danas nije objavljen.

5 Ustaškim zločinima nad imovinom SPC na području zapadne Slavonije pionirski se bavio Radoslav Grujić, da bi im se specifičnije kasnije posvetio Dušan Kašić. P. Grujić, “Српски црквени, културно-историски и уметнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења”, *Гласник СЦП за 1946*, бр. 1, 9–11. Ротнји је први спискове срушених храмова објавио по појединим епархијама SPC у Hr-

Njihovo dragoceno insajdersko poznavanje situacije na terenu i danas čini važan doprinos svakom istraživačkom pokušaju pristupa ovoj temi. Pakračko-slavonska eparhija je bila među strukturnim jedinicama SPC najteže pogođenim genocidom u NDH, što se svakako odnosi i na do sada utvrđen broj potpuno ili delomično porušenih crkava. Eparhija danas živi prepuna crkava-duhova i bleđi je odsjaj svoje nekadašnje snage i brojnosti. Među preostalim pravoslavnim vernicima, a pogotovo njihovim skorijim potomcima, danas blede sećanja i na crkve srušene u ratu u Hrvatskoj 90-ih godina 20. stoleća; o onima koje su srušene pre osam decenija jako je malo živih svedoka. Ukoliko se pritom radi o crkvama koje nakon Drugog svjetskog rata nisu ponovo sagrađene ili obnovljene, jedan deo ovog istraživanja mogao bi se lako pretvoriti u subjektivni lament nad trajno izgubljenim pravoslavnim sakralnim toposima kao fokusima duhovnih, kulturnih, ekonomskih i emocionalnih investicija generacija ljudi.

“Pakračko-slavonska eparhija dočekala je početak Drugog svjetskog rata uzdrmana smrću episkopa Mirona Nikolića, jerarha koji je dijecezom stabilno upravljao pet decenija (1890. – 8. februara 1941).⁶ Njegov politič-

vatskoj. D. Кашић, *Срби и православље у Славонији и сјеверној Хрватској*, Загреб 1967, 120; cf. Исти, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Загреб 1988, 351–350, dolazeći do ukupnog broja od 54 srušene pravoslavne crkve u eparhiji Pakračko-slavonskoj. Broj do kog se dolazi u ovom radu je veoma približan Kašićevom, s nepodudaranjima u malom broju slučajeva.

- 6 Еп. С. Вуковић, *Српски јерарси од девог до двадесетог века*, Београд 1996, 319–320; Д. Кашић, *Српска насеља...*, 340–342. У Архиви Pakračko-slavonske eparhije, pohranjenoj у Музеју Српске православне цркве у Београду (у даљем тексту: МСПС, Архив Pakračke eparhije) сачуван је програм сахране епископа Мирона Николића у Pakracу, састављен 21. фебруара 1941. Након литургије, опела и говора у Сабornoj цркви, свећану поворку која је пратила покојниково тело до гробља и цркве Гавринице у којој је сахранjen, предводила је “школска младеж” из основне, граданске и учитељске школе у Pakracу. У наставку су се кретали сељаци, “све humane установе и дрштва са заставом, грађани, чиновници и учесници са стране, началствујући епископи са свештенством, кола са земним остацима владике Мирона уз пратњу свештеника, Сокола, занатлија, сродници, достојанственици и изасланици власти; погреб закључује женски свет.” Протокол сахране епископа Мирона представља албум социјалне структуре локалне православне заједнице у освит Другог свjetskog рата и сведочанство о масовној јавној манифестацији православног идентитета, непuna два месеца пре успоставе NDH. Документ, у више наврата објављиван, послат из усташког логора Pakrac Министарству правосуда и богоштовља у августу 1941, најбоље сведочи како је део “друге стране” перципирао егзистенцију снажне православне црквене јединице у западној Сла-

ki profil činio ga je pragmatičnim saradnikom vlasti u velikim istorijskim i političkim promenama u Hrvatskoj tokom njegovog dugog episkopata. Dijeceza je pod njegovom upravom doživela svojevrsno zlatno doba krajem 19. i u prvoj deceniji 20. stoleća, kada su izdašnim državnim subvencijama obnovljeni brojni hramovi, uključujući i sabornu crkvu Svete Trojice u Pakracu, ali i podignuti i opremljeni mnogi novi.⁷ Crkve su u eparhiji građene neposredno do pred osnivanje NDH u proleće 1941, što predstavlja posebno interesantan fenomen, jer su neke od njih srušene od strane ustaša, a da im se “još ni malter među ciglama nije osušio”. U januaru i februaru 1941. u Pakrac su stigli izveštaji o dovršenju gradnje dveju crkava – u Trnjanima kod Klokočevika, severoistočno od Slavenskog Broda i u Novskoj. Privremeni paroh u Klokočeviku jerej Andrija Doić podneo je 24. januara 1941. episkopu Mironu izveštaj o tome kako je na drugi dan Božića osvetio novosagrađenu crkvu u Trnjanima.⁸ Hram u Trnjanima predstavljao je filijalu parohije u Klokočeviku, a sačuvani dokument u arhivi Pakračke eparhije predstavlja retko svedočanstvo o njegovom postojanju.⁹ Verovatno je porušena u istom talasu uništavanja pravoslavnih hramova u Slavenskom Brodu i okolnim selima 1941, kada je stradala i crkva u Klokočeviku.¹⁰ Situacija sa crkvom u Novskoj bolje je osvetljena izvorima. U arhivi Pakračko-slavonske eparhije sačuvan je izveštaj o pregledu radova

voniji: “Pakračka pravoslavna episkopija uvijek je bila simbol velikosrpske vlasti, te je stoga i sam Pakrac bio prozvan ‘malim Beogradom’. Najdjelotvornije sredstvo da se od Pakraca stvori ‘mali Zagreb’, pa da postane kulom hrvatstva, bilo bi, da se baš taj dvor i ta crkva preda hrvatskim franjevcima... i mi sa svoje strane molimo, da im se izade u susret, jer je to u interesu pohrvaćivanja Pakraca.” Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 192; Р. Пилиповић, *Ореоли и сенке...*, 186.

- 7 А. Кучековић, *Сакрална баштина Срба западне Славоније*, Загреб 2015, 31–32.
- 8 МСПС, Архив Pakračке епархије, кут. 1. I – 28. II 1941.
- 9 У Кашићевом прегледу *Српска насеља...*, црква у Трнјанима се уопште не поминје, док се у књизи Ј. Мирковића, *Страдање Српске православне цркве...*, 251, наводи да је црква била посвећена Рођењу Богородице и да су је усташе срушили 1941. Никакве подробније околности нису наведене, што само додатно подвлачи теškoће при успостављавању коначног броја храмова на овом подручју који су нестали у усташким акцијима рушења.
- 10 Д. Кашић, нав. дело и место; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.

na crkvi, sastavljen 21. februara 1941, koji je podneo sekretar Eparhijskog upravnog odbora đakon Aleksandar Popović, zajedno s tehničarem Julijem Karlovićem. Iz dokumenta saznajemo da je crkvena opština bila sklopila pogodbu s preduzimačem Đurom Vojićem o izvođenju građevinskih radova na crkvi.¹¹ Sve što je sagrađeno srušeno je iste godine nakon uspostave NDH, a cigla prodana za gradnju opštinskih zgrada u Novskoj.¹² Sačuvana eparhijska arhiva čuva još dva dragocena svedočanstva koja pojedinačno naglašavaju problem nedovoljnog poznavanja i posledica ustaškog rušenja crkava na tom području. Nepunih mesec dana pred proglašenje NDH, privremeni paroh iz dobrovoljačkog sela Dijelka kod Virovitice, jeromonah manastira Orahovica Jevstatije Petković, u dopisu administratoru eparhije Pakračko-slavonske, gornjokarlovačkom episkopu Savi Trlajiću, traži od drugopomenutog da se založi kod vlasti Banovine Hrvatske za novčanu pomoć pri gradnji parohijskog hrama Svetog Georgija.¹³ Iz dopisa crkvene opštine u Dijelki, upućenog vlastima Banovine Hrvatske, saznajemo da su lokalni pravoslavni vernici želeli da svoj hram podignu kao spomen-

-
- 11 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. U komisiji koja je pregledala radove u Novskoj učestvovao je i sveštenik iz sela Paklenica, paroh Slavko Zjalić. Paroha Zjalića ustaše su uhapsili dva meseca kasnije, zajedno s još 14 Srba iz Novske i okoline. Svi su bili u zatvoru u Novskoj, a paroh Zjalić je nakon mučenja ubijen i, prema sačuvanom svedočenju, njegov leš je kod Jasenovca bačen u reku Savu. MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 45; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 203.
- 12 Sačuvani dokumenti u ovom slučaju pokazuju jasnu koordinaciju poduhvata rušenja crkve na liniji lokalne ustaške vlasti i centralne državne institucije, odnosno Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH. F. Škiljan, "Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću", *Scrinia Slavonica*, 9 (2009), 204–205; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
- 13 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 31. III 1941. Po rečima paroha Petkovića "...tu mora pomoći i država i crkva, jer je obima u interesu, da se narod odgoji u vjerskom i narodnom duhu kako treba. Pomoć, koju će narod pružiti u gotovom i radnoj snazi postavljanjem građevnog materijala na gradilište, pribavljenim pijeskom i šljunkom, iznosiće i više od 150 000 dinara, a taj se iznos mora cijенити. Sve ostalo morala bi pomoći crkva i država. Naša parohija nalazi se među inovjercima, pa tim je veća potreba, da dobijemo dostojan hram koji će služiti na čast pravoslavnoj Crkvi, njenom ugledu i moći!" Cf. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242, gde se navodi da je crkva bila posvećena Svetom velikomučeniku knezu Lazaru.

-crkvu "blaženopočivšem viteškom kralju Aleksandru".¹⁴ Koliko je gradnja bila odmakla, ostaje nepoznato, a crkva u izgradnji srušena je 1942.¹⁵ Iz Arhive Pakračko-slavonske eparhije saznajemo da je pravoslavni hram postojao i u selu Podravski Majkovac kod Virovitice, takođe naseljenom Srbima dobrovoljcima.¹⁶ Hram, o čijem izgledu se danas ništa pouzdano ne može reći, kao ni o vremenu kada je podignut, iz nepoznatih je razloga, na samom kraju 1940. bio zatvoren. Paroh iz Dijelke Petković otvorio ga je i služio u njemu 31. decembra 1940. po nalogu episkopa Mirona Nikolića. Šta se tačno dogodilo s hramom u Majkovcu nakon uspostave NDH i u potonjim mesecima rata, danas se ne može pouzdano utvrditi,¹⁷ a srušena crkva kasnije nije obnavljana.

"Navedeni oskudni izvori o crkvama iz vremena neposredno pred početak Drugog svetskog rata iz arhive Pakračko-slavonske eparhije mogu poslužiti kao indikator svojevrstne "kolektivne nesvesti" pripadnika SPC u Hrvatskoj o magnitudi zločina koji ih čeka u neposrednoj budućnosti.

-
- 14 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 31. III 1941. Uz paroha Jevstatija Petkovića, ovaj dopis potpisao je i meštalin Rade Rakić kao član poverenstva za gradnju crkve. U pismu se navodi i da 3000 pravoslavnih žitelja Dijelke do tada nije imalo svoju crkvu, a da je pokojni kralj, zalažući se za interese na tom području naseljenih dobrovoljaca i kolonista "...bio odlučio sam svojim sredstvima podići parohijsku crkvu. Sudbina je htjela drugačije. Kako toliki narod treba svoju parohijsku crkvu, to je odobrenjem sviju nadležnih određeno već, da bude Spomen crkva, a odobreni su svi nacrti, troškovnik i gradnja." Tokom leta iste, 1941. godine najveći deo solunskih dobrovoljaca i njihovih porodica i potomaka, proterani su u Srbiju, dok su preostali bili podvrgnuti masovnim prekrštavanjima na katoličku veroispovest. Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia slavonica*, 10 (2010), str. 352–357.
- 15 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283-284; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242, bez navođenja izvora.
- 16 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941.
- 17 Cf. Д. Кашић, *Српска насеља...*, 281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246, pri čemu prvi autor navodi da je crkva potpuno srušena 1942, dok drugi upotrebljava izraz "devastirana". Pravoslavne dobrovoljačke porodice iseljene su i iz ovog sela, a celo područje Gradine kod Virovitice bilo je podvrgnuto masovnim pokrštavanjima početkom 1942, ali i kolonizaciji Hrvata. Selo Majkovac je, zajedno s još devet sela iz istog područja, potpalo pod katoličku župu Gradina. Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.)", *Scrinia slavonica*, 17 (2017), str. 244–245.

Izveštaji koji su stizali u eparhijsku upravu početkom 1941. iz pojedinačnih parohija sadrže rezultate istraga sveštenika o razmerama komunističke agitacije među pravoslavnim vernicima, koji obično zaključuju kako “velika većina našeg srpsko-pravoslavnog naroda nije komunistički raspoložena”.¹⁸ Međunacionale i međuverske tenzije crkvene vlasti, u odnosu na zvaničnu istragu o komunističkim uticajima, istražuju na mnogo neformalnijem nivou i gotovo nespretno. Pakrački crkveni sud primio je 21. januara sinodsku odluku iz Beograda kojom se zadužuje arhijerejski zamenik Pakračke eparhije, protojerej stavrofor Jovan Stanojević, da svoja zapažanja o prilikama u Banovini Hrvatskoj, koja je prethodno usmeno preneo patrijarhu, proveri i o svemu pribavi zvanične podatke. Većina pojedinačnih izveštaja poslanih potom iz parohijskih uprava u Pakrac stvara gotovo idiličnu sliku o crkvenom životu koji se odvija “bez ikakvih smetnji” od strane pojedinaca i vlasti.¹⁹ Šok i gotovo potpuna paraliza koji su zahvatili crkvenu organizaciju Pakračko-slavonske eparhije od početka

-
- 18 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. U izveštaju od 10. januara 1941. paroh iz Donjih Meljana Jovan Cvijanović navodi da su komunisti po selima “... neradnici, beskućnici, alkoholičari i uopšte ljudi bez svake moralne vrednosti, koje anacionalni elementi sa uspehom korisno upotrebljavaju u svoje svrhe.” Privremeni paroh u Grahovljanima, jeromonah Nikodim Jović, u izveštaju od 20. januara 1941. uverava eparhijske vlasti da svaki komunistički agitator koji se pojavi u vernom narodu biva “isteran i premlaćen” i da se vodi strogo računa da narod ne pode tim putem “vidjevši loš i grozan život u Rusiji”.
- 19 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. Sinod je, međutim, ipak želeo da bude obavešten o detaljima pojedinačnih slučajeva, pa tako navedeni dosije sadrži i izveštaj o, kako se čini, izolovanom incidentu u selu Stari Slatnik kod Slavenskog Broda, kada je učitelj Josip Krpan onemogućio svešteniku Nikoli Aleksiću proslavu Svetog Save u mesnoj školi, govoreći da se u Banovini Hrvatskoj srpska reč više ne sme čuti, a ikona Svetog Save mora izbaciti iz škole. Pismo protesta je zbog ovog slučaja 22. januara 1941. banu Ivanu Šubašiću poslao brodski trgovac Branko Žmirić, apelujući da se “svakoj daljoj sličnoj frankovačkoj akciji stane na put”, i to u interesu zajedničke države i dobrih odnosa između Srba i Hrvata. Branko Žmirić se u pismu deklarirao kao “član i saradnik Udružene opozicije za državne izbore 1938. i predstavnik grupe Glavnog odbora Narodne radikalne stranke”. Patrijarhov izvestilac iz Pakraca, prota Jovan Stanojević uhapšen je krajem juna 1941. u Pakracu i odveden u zatvor u Koprivnicu, a potom u Gospić. Ubijen je u logoru Jadovno na Velebitu. Muzej Srpske pravoslavne, Ostavina Radoslava Grujića (u daljem tekstu: MSPC, ORG) 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 46; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 218.

aprila 1941. gotovo su opipljivi u zjapećoj praznini arhivskih kutija iz tog vremena. Administrator eparhije gornjokarlovački episkop Sava iz daljine je, iz Plaškog, pokušavao da uspostavi kakav takav red među prestravljenim sveštenicima koji su masovno počeli da napuštaju svoje parohije, a kasnije bili i ubijani ili iseljavani od strane ustaških vlasti.²⁰ Do središnjih meseci 1941. godine ostaju sačuvani uglavnom zvanični dopisi organa NDH, a jedan od poslednjih je zahtev Vjerskog odsjeka od 28. maja za sastavljanje detaljnog popisa svih parohijskih zvanja.²¹

“Atmosfera koju prenose sačuvani dokumenti arhive Pakračko-slavonske eparhije iz 1941. godine dodatno podvlači činjenicu da je uništavanje njene imovine, na prvom mestu crkvenih objekata, neodvojivo od brojnih tragičnih sudbina ljudi koji su pravoslavne hramove doživljavali kao fokuse realizacije sopstvenih verskih, nacionalnih, ali i širih kulturno-

20 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. IV – 17. VII 1941. Dokumenti su u ovom periodu upravljani na Crkveni sud u Pakracu, koji je ostao zvanični crkveno-upravni organ u prvim mesecima nakon osnivanja NDH. Episkop Sava Trlajić je u maju i junu 1941. pokušao da preraspodeli preostale sveštenike na dužnosti u upražnjene parohije. Među imenima u dokumentu od 4. juna 1941. nailazimo i na sveštenike koji su u neposrednom vremenu koje je sledilo skončali jezivom smrću. Tako je našički paroh Đorđe Bogić, ubijen i izmasakriran sledećeg meseca, u ovom trenutku trebalo da preuzme parohiju u Londžici. O stradanju sveštenika Bogića v. MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 5; V. Novak, *Magnum crimen...*, 641–642; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 188. Dokument iz Pakračke arhive je dragocen jer zapravo predstavlja delimičnu listu sveštenika Pakračko-slavonske eparhije koji su početkom juna još bili aktivni na službi: pored Đorđa Bogića, to su bili protorejere Tanasije Bogić, jerej Vasa Petrović, jeromonah Jevstijate Petković iz manastira Orahovica, jerej Emil Marinović, jerej Dušan Zavišić. Iz dokumenta saznajemo i imena nekih sveštenika koji su napustili svoje parohije, a za koje episkop Sava nije znao gde su – Andrija Rajičević paroh iz Rogolja, Pantelija Landupa paroh iz Kamenske i Stevan Đorđević paroh iz Londžice. Paroh Landupa je, koliko je iz izvora poznato, u to vreme već bio u zatvoru u Gospiću. Ubijen je u logoru Jadovno na Velebitu. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 230; Cf. F. Škiljan, “Organizirano masovno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941.”, *Stanovništvo* 2 (2012), 1–34, posebno 9–15. Isti dokument potvrđuje da su dva glavna manastira u eparhiji, Orahovica i Pakra, još uvek aktivni, jer episkop Trlajić manastirske čak i iz Pakre koji tom manastiru nisu bili potrebni, premešta u Orahovicu. Episkop gornjokarlovački Sava je neposredno po slanju ovog dopisa uhapšen, a potom ubijen na Velebitu u avgustu 1941. P. Филиповић, *Ореол и сенке...*, 109–111; A. Stojanović, “A Beleaugered Church...”, 274–275.

21 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. IV – 17. VII 1941.

-prosvetnih identitetskih obrazaca. Upravo je pravoslavna crkvena građevina, naročito u ruralnim sredinama, bila najprisutniji vidljivi identitetski marker u svakodnevicu pravoslavnih, koji je nakon uspostave NDH trebalo uništiti ili pretvoriti u nešto drugo. Njihovo obezglavljevanje i potčinjavanje imalo je snažnu psihološku podršku u simboličkoj snazi rušenja crkava, od kojih su neke razgrađivane ciglu po ciglu, u ritualnoj metafori uklanjanja celog vrednosnog i identitetskog sistema. Brojni poduhvati rušenja crkava u Pakračko-slavonskoj eparhiji koincidirali su s masovnim preveravanjima pravoslavnih, o čemu svedoče i tekstovi ovog zbornika.²² Zadatak utvrđivanja okolnosti i što većeg broja činjenica o svakoj srušenoj crkvi izuzetno je težak, često neodvojiv od afektivnih smetnji, pogotovo u slučajevima kada su crkvene građevine oštećene preživljavale, a prethodno poslužile kao stratišta za ljude, poput crkava u Kusionjama i Soboštini.²³ U nastavku teksta biće izveden pokušaj rekapitulacije dosadašnjih saznanja o pojedinačnim srušenim crkvama Pakračko-slavonske eparhije, izveden i dopunjen na osnovu prethodnih istraživanja i skorijih arhivskih nalaza. Na spisak, organizovan po azbučnom redu, ušla su imena samo onih sela i mesta u kojima su crkve potpuno srušene dok su izostala navođenja delimično oštećenih hramova, čak i u slučajevima kada su nakon rata ostali vidljivi samo polusrušeni zidovi, na kojima ni hram ni crkveni život nikada nisu obnovljeni.²⁴ U ovom trenutku ukupan broj potpuno razorenih

22 Kao paradigmatički primer moglo bi se uzeti rušenje parohijske crkve u selu Suha Mlaka kod Podravske Slatine. Svečano pokršćavanje pravoslavnih stanovnika sela izvršeno je u decembru 1941, a pravoslavna crkva je prilagođena za katoličko bogoslužje, nakon demontaže ikonostasa i pljačke vrednih predmeta iz nje. Pokušaji uspostavljanja redovnih katoličkih službi u hramu nisu uspjeli, a pravoslavna crkva je srušena u znak odmazde za pasivan otpor pokatoličenju tzv. "prijelaznika", koji nisu redovno učestvovali u katoličkim obredima. M. Maksić, *Suha Mlaka, selo u Slavoniji*, Zagreb 2004, 294–299; Cf. M. Radanović, "Slavonijo, tripit si gorila..." *Kotar Podravska Slatina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 2019, 97–119, posebno 115–116, nap. 171.

23 P. Пилиповић, *Ореоли и сенке...*, 114–135.

24 Jedan od takvih primera je parohijska crkva u Macutama, od koje su nakon rata preostali zarušeni spoljni zidovi crkve i zvonik, ili crkva u Soboštini, čiji su zidovi takođe preživeli i vidljivi su i danas, nakon paljenja hrama sa zatvorenim živim ljudima u njemu, u avgustu 1941. A. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 177–179, 296–298; P. Пилиповић, *Ореоли и сенке...*, 116; M. Radanović, "Slavonijo, tripit si gorila..." , 117.

hramova iznosi 55.²⁵ Posebnu podgrupu koja se na osnovu ovog spiska može formirati čine crkve koje su srušene u celosti, a koje nakon rata nisu obnovljene. Broj lokaliteta na kojima je crkveni život Pakračno-slavonske eparhije trajno anuliran u ovom trenutku iznosi 37.

Crkve Pakračko-slavonske eparhije potpuno srušene tokom Drugog svetskog rata:

1. Benkovac. Pravoslavna crkva potpuno srušena u jesen ili zimu 1941, nakon rušenja crkve u Okučanima.²⁶ Prema zabeleženom svedočenju, crkvu je rušio neki preduzimač iz Zagreba.²⁷ Crkva nije ponovo podignuta.
2. Bodegraji. Pravoslavnu crkvu potpuno srušili 1941. ustaše iz Borovca, sela kod Novske, a materijal je iskorišten za gradnju objekata u tom selu.²⁸ Crkva nije ponovo podignuta.
3. Bolomače.²⁹ Okolnosti i vreme rušenja pravoslavne crkve nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
4. Borova. Pravoslavna crkva srušena 1942.³⁰ Okolnosti rušenja nepoznate. Crkva nije ponovo podignuta.
5. Bukovica Gornja. Pravoslavna crkva srušena 1942.³¹ Okolnosti rušenja nepoznate.

-
- 25 Verujemo da taj broj nije konačan, ali da su mogućnosti njegovih značajnijih korekcija, na više ili na manje, male. Varijacije bi mogle nastati kada bi se krajnje selektivni princip formiranja spiska (samo potpuno uništene crkve) promenio, odnosno uključio i delomično srušene, devastirane i opljačkane hramove.
- 26 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 167; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239.
- 27 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 122.
- 28 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 165; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239; MSPC, ORG 1301/V, *Saslušanja srpskih izbeglica*, 48.
- 29 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 227–228; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239.
- 30 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 282–283.
- 31 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 274–275; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.

6. Bučje. Pravoslavna crkva srušena na praznik Svetog Save, 27. januara 1942.³² Crkva nije ponovo podignuta.
7. Caga. Pravoslavna crkva srušena verovatno u decembru 1941. ili početkom 1942. Po izjavama svedoka, rušenje crkve usledilo je nakon rušenja hrama u Okučanima, u decembru 1941. Obe crkve su rušili zatočeni Jevreji, a postoje svedočanstva da je za rušenje u Cagama angažovan preduzimač iz Zagreba.³³ Crkva nije ponovo podignuta.
8. Čečavac. Pravoslavna crkva srušena 15. juna 1941. Rušenje su izveli ustaše iz Požege, uz pomoć građevinskih majstora.³⁴ Crkva nije ponovo podignuta.
9. Čovac. Pravoslavna crkva srušena u jesen ili zimu 1941, u vreme kada je rušena crkva u Okučanima.³⁵ Postoje svedočanstva da su je pod nadzorom ustaša srušili Jevreji iz logora, odnosno da su rušenje izvršile iste ustaše iz sela Borovac koji su rušili i crkve u Bodegrajima i Vrbovljanima.³⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
10. Dijelka. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.³⁷
11. Dobrović. Pravoslavna crkva srušena 8. januara 1942.³⁸ Rušenje obavio poduzetnik iz Daruvara, uz iznajmljenu radnu snagu. Materijal je prodavan katolicima iz Dobrovića i Miljevaca.³⁹ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 32 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 306–307; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240.
 - 33 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 325; MSPC, ORG 1301/V, *Saslušanja srpskih izbeglica*, 48; Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 122.
 - 34 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251.
 - 35 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 168; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 252.
 - 36 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 121–122, 124–125.
 - 37 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 284; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 38 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 266–267; Ј. Мирковић, *Страдање српске цркве...*, 243.
 - 39 М. Radanović, “*Slavonijo, tripit si gorila...*,” 106.

12. Gačište. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.⁴⁰
13. Gradina. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.⁴¹
14. Jablanac. Pravoslavna crkva je srušena 1942, nakon iseljavanja većine pravoslavnih stanovnika u Bosnu.⁴² Od ruševina nakon rata bio je vidljiv samo zvonik. Crkva nije ponovo podignuta.
15. Jasenovac. Pravoslavna crkva zapaljena pa srušena 1941.⁴³
16. Ježevik. Pravoslavna kapela uništena u Drugom svetskom ratu.⁴⁴ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Hram nije ponovo podignut.
17. Kamenska. Pravoslavna crkva "spaljena" 1942. Od preostalog materijala je nakon rata zidan društveni dom u selu.⁴⁵ Crkva nije ponovo podignuta.
18. Klokočevik. Pravoslavnu crkvu srušile ustaše 1941.⁴⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
19. Lađevac. Pravoslavna crkva srušena u januaru i februaru 1942. Crkvu su, pod kontrolom ustaša, rušili Jevreji iz logora Jasenovac i Stara Gradiška, a navodi se i učešće pravoslavaca, uz novčanu nadoknadu. Prema zabeleženom svedočenju, ustaše koji su rušili crkvu bili su iz sela Borovca kod Novske.⁴⁷ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 40 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 280–281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.
 - 41 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242.
 - 42 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 164–165; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 180; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 128.
 - 43 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 162–163; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 181.
 - 44 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 45 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 305–306; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 46 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 174; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 47 Филип Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941- i 1945.", u ovoj knjizi, str. 203.

20. Majkovac. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁴⁸ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
21. Malino. Pravoslavnu kapelu na groblju srušile ustaše 1941.⁴⁹ Okolnosti rušenja nepoznate. Kapela nije ponovo podignuta.
22. Medinci. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁵⁰
23. Nova Gradiška. Pravoslavna crkva srušena je 7. jula 1941. U crkvi je bio podmetnut požar koji ju je delomično oštetio. Nakon toga, ustaške vlasti proglašavaju crkvu neupotrebljivom i ruše je, uz prisilni rad zatočenika logora Stara Gradiška.⁵¹
24. Novo Obilićevo. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁵² Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
25. Novska. Pravoslavna crkva srušena 1941. uz naknadnu prodaju građevinskog materijala.⁵³ Crkva nije ponovo podignuta.
26. Okučani. Pravoslavna crkva srušena 1942. Rušenje su vršili zatočeni Jevreji iz logora Stara Gradiška, pod nadzorom ustaša.⁵⁴ Drugi izvori navode da je okučanska crkva srušena u decembru 1941, odnosno u jesen 1941, a da je građevinski materijal odvezen železnicom, dok postoje i iskazi da je materijal prodavan Hrvatima iz sela Bogićevci, Dubovac i Kosovac.⁵⁵
27. Orahovica. Pravoslavna crkva srušena je na Božić 1942.⁵⁶ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 48 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 49 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 50 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 277; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 51 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 170–171, Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 204.
 - 52 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
 - 53 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
 - 54 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 210.
 - 55 MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 48; Cf. Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 110, 121–122, 124–125.
 - 56 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 252–253; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 248.

28. Oštri Vrh. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁵⁷ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
29. Paklenica. Pravoslavna crkva potpuno srušena u novembru ili decembru 1941.⁵⁸ Sačuvana su detaljna svedočanstva o učesnicima rušenja koje je naredio zapovednik logora Jasenovac Maks Luburić, a sprovele ustaše iz Jasenovca uz ropski rad zatočenih Jevreja.⁵⁹ Crkva nije ponovo podignuta.
30. Pakrac. Parohijska crkva Svetog Ilije srušena u Drugom svetskom ratu.⁶⁰ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
31. Požega. Pravoslavna crkva potpuno srušena 1. maja 1941.⁶¹ Ovaj podatak je kontradiktoran svedočenju po kome je u jesen 1941. na crkvi srušen samo zvonik, a da je ostatak građevine bio pretvoren u mesaru, koja je radila i početkom leta 1942.⁶²
32. Rajić (Donji). Pravoslavnu crkvu srušili su ustaše iz Jasenovca 1941.⁶³
33. Ratkovića. Pravoslavna crkva srušena je početkom decembra 1941.⁶⁴ Ustaše su oformili "odbor za rušenje crkve", da bi potom

57 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 248.

58 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 164.

59 Hrvatski državni arhiv, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, k. 396, Zh 29842-29845. U dokumentu se navode i imena ostalih aktera iz strukture lokalne ustaške vlasti koji su učestvovali u pljački, rušenju i rasprodaji materijala. Po istom svedočenju, neke stvari iz crkve su odnešene u logor Jasenovac, dok je ikonostas spaljen. Rušenje pakleničke crkve trajalo je oko mesec dana; Cf. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 202.

60 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 258.

61 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 230-231; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 249; Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 152.

62 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8; Cf. V. Novak, *Magnum crimen...*, 640-641.

63 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 12; Д. Кашић, *Српска насеља...*, 163-164; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 243; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 268.

64 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 174; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 249.

na javnoj licitaciji prodali građevinski materijal, a crkvene utvari i opremu odvezli u opštinu Nova Kapela. Iz izvora su poznata i imena pojedinačnih aktera ovog poduhvata.⁶⁵

34. Slavonski Brod. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁶ Okolnosti i vreme rušenja nedovoljno poznati.
35. Slatina. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁷ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.
36. Slatnik. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁸ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.
37. Slavonski Kobaš. Pravoslavnu crkvu srušile ustaše 1941. ili 1942.⁶⁹
38. Smoljanovci. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁷⁰ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
39. Smude. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu. Navodi se da je najpre bila zapaljena, pa potom srušena.⁷¹ Vreme i okolnosti rušenja nedovoljno poznati.
40. Stara Gradiška. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷² Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
41. Staro Petrovo Selo. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁷³ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 65 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (prekrištavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941- i 1945.", u ovoj knjizi, str. 205.
 - 66 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 177; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 221; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 287–291.
 - 67 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 273–274; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 222; М. Радановић, "Slavonijo tripit si gorila.", 111.
 - 68 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 231; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 295.
 - 69 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 173; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 70 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 224; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 71 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 269; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 72 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 301–302.
 - 73 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 173; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.

42. Striježevica. Crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷⁴ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
43. Suha Mlaka. Rušenje pravoslavne crkve otpočeto je na pravoslavni Božić 7. januara 1942. Građevinski materijal je rasprodat na licitaciji meštanima okolnih hrvatskih sela. Okolnosti rušenja poznate putem zabeleženih svedočenja očevidaca.⁷⁵ Crkva nije ponovo podignuta.
44. Šumetlica. Pravoslavna crkva srušena u oktobru 1941.⁷⁶ Okolnosti rušenja i lokalni akteri, kao i odgovorna lica iz ustaške vlasti poznati na osnovu zabeleženih svedočenja.⁷⁷ Crkva nije ponovo podignuta.
45. Terezino Polje. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷⁸ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
46. Topolje. Pravoslavna crkva srušena 1941, a od preostalog materijala je nakon rata građen seoski dom.⁷⁹ Po drugim izvorima, rušenje je obavio ili dovršio palir u proleće u proleće 1942, uz nalog da potom sprovede prodaju materijala.⁸⁰
47. Treštanovci. Pravoslavnu crkvu srušili ustaše 1942.⁸¹ Drugi izvori navode da je crkva srušena u jesen 1941, u istom periodu kada i crkva u Vetovu.⁸² Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.

74 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 350.

75 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 269; М. Мaksić, *Suha Mlaka...*, 298–299.

76 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 334–335.

77 Хрватски државни архив, 306, Земалска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, к. 373, Зх 27553–27559. Према изјавима сведока, подузетник који је рушио цркву био је локални католик Ћагић Антун, а материјал је продавао усташки начелник општине Франјо Гудовић. Документ доноси и имена појединаца који су буд-зашто куповали материјал од разрушене цркве, те оних који су претходно опљачкали и devastирали покретне ствари из храма.

78 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.

79 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 177; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.

80 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 37.

81 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 234.

82 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8.

48. Trnjani. Pravoslavnu crkvu srušili ustaše 1941.⁸³ U junu 1942. stvari iz srušene crkve bile su u opštinskom poglavarstvu.⁸⁴ Crkva nije ponovo podignuta.
49. Uštica. Pravoslavna crkva srušena u jesen 1941,⁸⁵ ili u zimu 1941-1942. Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
50. Velika Klisa. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁸⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
51. Vetovo. Pravoslavna crkva srušena verovatno u jesen 1941.⁸⁷ Okolnosti nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
52. Virovitica. Okolnosti i vreme rušenja pravoslavne crkve nepoznati.⁸⁸ Crkva nije ponovo podignuta.
53. Voćin. Pravoslavna crkva je srušena 9. januara 1942.⁸⁹ Rušenje je organizovao mesni ustaški tabor.⁹⁰
54. Vrbovljani. Pravoslavnu crkvu srušili su Romi pod kontrolom ustaša iz sela Borovca kod Novske.⁹¹ Postoje svedočenja da su lokalni pravoslavni žitelji primoravani da učestvuju u rušenju, a da je nadležni preduzetnik iz Borovca prisvojio materijal i sagradio privatnu kuću u svom selu.⁹² Crkva nije ponovo podignuta.
55. Zrinj. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁹³ Crkva nije ponovo podignuta.

83 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251.

84 V. Novak, *Magnit Crimen...*, 693–694.

85 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 350; MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 45.

86 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 311; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240.

87 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 237–238; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240; MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8.

88 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283–284; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 175, gde se navodi da su crkvu spalile ustaše 1942.

89 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 270–271; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 176; M. Radanović, “*Slavonijo triput si gorila...*,” 111, 177, nap. 268.

90 M. Radanović, “*Slavonijo, triput si gorila...*,” 106.

91 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.

92 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 124–125.

93 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 284.

Crkva Svete Trojice, Nova Gradiška, krajem tridesetih godina prošlog veka. Crkva je srušena 1941.

Crkva Svetog Dimitrija, Okučani, razglednica iz 1910. Crkva je srušena početkom 1942.

Drveni krst u selu Dobrović kod Slatine, na mestu na kome se nalazila srušena crkva Vaznesenja Hristovog, posleratna fotografija. Crkva je srušena početkom 1942.

Ruševine crkve Prenosa moštiju Svetog Nikole u Slobošćini, kod Požege, posleratna fotografija. U nekoliko bunara u dvorištu crkve i u seoskim domaćinstvima ustaše su avgusta 1942. bacili leševe oko 1.300 srpskih civila, stanovnika požeškog kraja i izbeglica iz Potkozarja.